

KODANIKUÜHISKOND JA KODANIKUKULTUUR

Rein Ruutsoo

1. Sissejuhatus

Käesolev artikkel seab eesmärgiks lühidalt analüüsida kodanikuühiskonna ühte olulist mõõdet – kodanikukultuuri ja selle rolli taasiseseisvunud Eesti Vabariigis poliitilises elus. Modernse kodanikukultuuri juurdumine on süvaineritsiga sotsiaalne protsess ja iga kodanikukultuuri formatsioon (nagu näiteks kodanlik-liberaalne või riigisotsialistlik) võib sopesituda veel mitmeteks alakultuuriks. Tänapäevase Eesti kodanikukultuuri fragmentaarsus, mille kujunemise olulise tausta moodustavad pool sajandit kestnud Nõukogude anneksiooniga juurutatud poliitiline kultuur ja intensiivne massränne, pole siirdetsessis piisava kiirusega vähenenud või on mõnes osas isegi edasi hargnenud.

Taasiseseisvunud Eestis toimunud sotsiaalsete protsesside analüüs just kodanikukultuuri mõistetes võimaldab avada mitmete Eesti riigi eduka toimetamise ja poliitiliste arengute stabiilsuse seisukohalt olulisi sotsiaalseid allhoovusi. Kodanikukultuuri arendamise või toetamise keskseks, kandvaks sisuks on lõppkokkuvõttes poliitilise kommunikatsiooni tõhustamine. Sellest sõltub suuresti ühiskonna sidusus ja arengu stabiilsus.

2007. aasta kevadel tabas Eestit poliitiline kataklüsm, millele järgnenud sotsiaalse šoki ületamine võtab aastaid. Ka siis, kui avalik poliitiline konflikt polnud postkommunistlikus formatsioonis just vältimatu, on see seletatav terve seeria „lühistega” poliitilises kommunikatsioonis, milles keskset osa etendas kodanikukultuuri defitsiit. Kuidas ka ei „konstrueeritud” Tallinna südalinna laastanud kokkupõrkeid konfliktiga selle konkreetse vallandaja – Tõnismäele püstitatud mälestusmärgi – ümber, kajastus toimus modernse kodanikuühiskonna ja kodanikukultuuri märgatav puudujääk.

Viimases omakorda avaldus Eesti riikliku poliitika defitsiit – soovimatus või võimetus suunata või juhtida keskseid protsesse, mis on seotud elanike märgatava osa poliitilise subjektsuse – nende kodanikukultuuri – kujunemisega. Poliitika puudujäägi täpsemaks väljaselgitamiseks analüüsime kodanikukultuuri arengut taasiseseisvunud Eesti Vabariigis.

2. Kodanikukultuuri struktuurist

Eesti akadeemilisse ja mõnevõrra juba ka argidiskursusse on kodanikukultuuri mõiste jõudnud lülituda ning on parasiitsõnana end isegi poliitikute kõnepruuki külge haakinud (nagu ka sõna kodanikuühiskond, ilma et keegi seda väga tõsiselt võtaks). Akadeemilises uurimistöös näib sellest olevat kujunenud riikluse, kodanikuühiskonna, kodakondsuse, kodanikuhariduse jne uurimisega liituvate uurimissuundade ja rõhuasetuste vahelist kommunikatsiooni oluliselt hõlbustav kontsept (Saarts, Kalev 2009).

Kodanikukultuuri näol on tegemist kiiresti areneva mõistega, mida on analüütilises plaanis mõttekas lahus hoida poliitilise kultuuri mõistest (Toots, Idnurm, Ševeljova 2006), ka siis, kui vahel ei peeta seda sisuka uurimistööst seisukohalt kaalukaks. Eestikeelses kirjasõnas on vahel peetud nende mõistete erinevaid mõõtmeid mitte piisavalt olulisteks. „Diskussiooni sügavalt laskumata võib väita, et uurijad peavad nende mõistete all silmas siiski enam-vähem ühte ja sedasama – inimeste käitumiste kogumit –, kuigi mõistetel on erinev raskuskese. Poliitiline kultuur kirjeldab suures osas poliitilise osaluse sotsiaalseid eeltingimusi, kodanikukultuur viitab laiemalt kodanikuühiskonnale, kaasa arvatud inimeste isiklikele oskustele ja kogemustele demokraatia rakendamisel” (Reinsalu 2008). Meenutagem siiski: kodanikuühiskond nii selle kitsamas kui avaramas mõttes on ka poliitilise kodanikuosaluse sotsiaalsete eelduste kujundaja. Ilmselt omistatakse siin mõistele „kodanik” endale märkamata erinevaid sisusid või siis koguni ei aimata, et kodaniku (*citizen*) mõiste, mille sisu on eelkõige määratletud poliitilise kogukonna liikmelisuse kaudu, on üsna mitmete tähenduste „ansambel,” (kui parafraseerida Karl Marxi, kes iseloomustas inimese olemust sotsiaalsete suhete ansamblina [*ensemble*]).

Kodanikukultuuri mõiste analüütiline poliitilisest kultuurist lahus hoidmise vajadus muutub eriti nähtavaks, kui otsime seletusi „laulva revolutsiooni” võidu võimalikkusele, kui püüame mõista Balti riikide taasiseseisvumise dünaamikat ja poliitilise arengu erisust näiteks Venemaa või Ukrainaga võrreldes. (Ruutsoo 2002). Nõukogude tüüpi režiim sallis vaid üht tüüpi poliitilist kultuuri – totalitaarse ühiskonna poliitilist kultuuri. Kuid selles pidid leiduma, minevikust alles jääma, mingi viisil elujõulisena püsima nõukogulikest tavadest teistsuguste arusaamade ja käitumismustrite „taskud” (*pockets*). Ka Balti riikide endi vahelised märgatavad erinevused poliitilises kultuuris, nagu see on kuju võtmas, on lähemalt analüüsitavad kodanikukultuuri vahendusel.

Siinkohal pole ruumi lähemalt analüüsida „kodaniku” ja „kodakondsuse” mõistete erinevaid tahke. Kuid nende mõistete ka kodanikukultuuri uurimise vaatenurgast olulised tahud muutuvad nähtavaks kasvõi Lockwoo-

di (1964) poolt esitatud sotsiaalse integratsiooni kahetasandilise käsitluse kontekstis. Lockwood eristab avalikku, institutsionaalset, makrotasandilist, süsteemset või süsteemitasandilist integratsiooni ning varjatud sotsiaalsed sidusust ehk siis esmaste ja teiseste võrgustike tugevust mikro- ja mesotasandil. Rõhutagem ka, et poliitilise ja sotsiaalse osaluse vahel pole mingit ületamatut müüri. Alljärgnev analüüs käsitleb kodanikukultuuri sotsiaalse elu keskseid valdkondi siduva pädevuste ja ühiskonna kõiki tasemeid läbivate tegevuste kogumina, milles indiviidi huvid, väärtused jne saavad avalikuks st sotsiaalseks faktiks.

Kodanikukultuuri arendamise sisu on just süsteemse, institutsionaalselt täisväärtusliku kodaniku tegelik „võimustamine” sotsialiseerimise vahendusel. Demokraatia institutsionaliseerimine – kodaniku ja riigi inklusiivne suhe – tõstab esile eelkõige kodanike tehnilist (formaaljuriidilist) juurdepääsu võimu avalikele mehhanismidele. Demokraatia integratiivne mõõde avaneb indiviidi võimustamises kodanikukultuuri arendamise ja toetamise kaudu, süvendades kodaniku võimet internaliseerida ühiselu korralduse võrgustikulist (holistlikku) perspektiivi ja arendada oma isiklikku osalusevõimekust. Kuigi analüütiliselt eristuvad, on need mõlemad aspektid demokraatia juurdumise protsessis lahutamatud (Sørensen 1997: 558).

Alljärgnevalt toetume Eesti kodanikukultuuri analüüsimisel suuresti juba oma sisukust kinnitanud Peter Dahlgreni käsitlusele, millele vastavalt jagatakse kollektiivne orientatsioon ehk kodanikukultuur üksteisega seotud komponentideks:

- *ruum*, viitamaks sellele, millised avalikud ruumid poliitiliseks osaluseks eksisteerivad;
- *väärtused*, viitamaks tunnete ja väärtussüsteemidele nagu enda määratlemine kodanikuna või erinevate vaadete aktsepteerimine;
- *oskused ja praktikad*, mille all peetakse silmas oskust demokraatlikus protsessis osaleda ja rutiinne neid oskusi kasutada;
- *identiteet*, mille all peetakse silmas inimese enese- ja poliitilise vastutuse tunnetust.

Dahlgreni kontseptsioon kodanikukultuuri komponentidest, mis annab arvestatava raamistiku kodanikukultuuri uurimiseks (vt Reinsalu 2008, 2009) vajab siiski kommentaare. Käsitluses kolmandana esile tõstetud kodanikukultuuri mõõde – oskused ja praktikad – on mitmete uurijate töödes tuntud ka kui „kodanikupädevus.” Siirdeühiskondade kontekstis on küsimus oskustest ja praktikatest, mille vahendusel demokraatlik avalikkus võimalikuks saab, tõusnud juba inimeste/kodanike tsivilisatsioonilise pädevuse probleemiks (Sztompka 1993).

Lisaksin loetletud tunnustele ka kodanikukultuuri kognitiivse aspekti ja informeerituse. Eriti oluline on viimast arvestada näiteks Eestis, kus ühes riigi ja samal territooriumi asukad näivad elavat ja elavadki erinevates „ruumides.” Kodanikukultuuri ja kodanikuidentiteedi vaheline seos pole tingimata ühesuunaline. Kodanikuidentiteet on üldise määratluse kohaselt poliitiline identiteet, st kogukonna identiteet. Ent mis on poliitiline kogukond? Suuresti kõik, mis seondub võimuga, selle taotlemise või ümberjagamisega, on poliitiline. Kodanikuidentiteet diferentseerib kodanikke ja mittekodanikke mitte just eksaktselt. Kodanikuna võivad ennast tunda ka need, kel konkreetse riigi passi pole, st kes pole selle poliitilise kogukonna liikmed (Vihalemm 2008, vt ka Jakobson 2009 siinses numbris). Seega mittekodanike avalike poliitiliste protestiliikumiste ja väljaastumiste identiteediline alus pole tingimata Eestis riigile lojaalne aga ka vastanduv identiteet, selleks võib olla ka seda riiki „enda omaks” pidav kvaasipoliitiline identiteet.

Kõige avaramas mõttes muutub kodanikukultuur „nähtavaks” (kõrvuti poliitilise osalemisega nagu valimised, parteide tegevus jne) kodanikuühiskonnas, tervikuna, sest nii või teisiti moodustab kodanik tervikisiku. Kuid meie uurimisküsimuste valguses tõuseb kodanikukultuur kui probleem reljeefselt esile kodanikuühenduste ja kodanikeliikumiste selles segmen-dis, mida võiks nimetada ka meelsusühendusteks (neid on käsitletud ka avalikke huve kaitsvate ühendustena). Meelsusühendustesse liituvad kodanikud avalike huvide, ühiste väärtuste jne kaitsmise ja edendamise eesmärgil. Meelsusühendused võivad olla usundilised, sotsiaalsed, poliitilised jne. Meelsusühendustesse liidab inimesi vajadus tasakaalustada esindusdemokraatia vajakajäämisi. Nagu osutab ka tänapäeva Eesti kõrgeimail võimutandemil valitseva diskursuse analüüs, ei käsitleta kodanikuühiskonda avaliku võimu olulise partnerina, kodanikualgatust keskse tagasiside ressursina ning avaliku arutelu ja ratsionaalsuskujunduse keskkonnana. Meelsusühendused valivad probleemide ja nõudmiste nähtavaks tegemiseks avalike aktsioonide tee, mille peamine siht on sõnumi edastamine (Ulfelder 2004).

Avalikud meelsusüritused ja aktsioonid, mis ammutavad oma jõu vastandumisest (tõelised kodanikud versus võõrandunud poliitikud), pole muidugi vaid „sõnumisaatjad.” Avalikud väljaastumised on mitmemõõtmelised, nende eesmärkideks on muuta nähtavaks probleeme ja mõjutada reaalsust, ent ka ühenduste liikmete endi identiteedi tugevdamine ja luua ühendustele sotsiaalse kapitali loomine (Ramos-Pinto 2004, 2005). Kuid see ei vähenda liikumiste ja ühenduste rolli poliitilise kommunikatsiooni olulise teguri ja osapoolena.

Ühiskondlikult oluliseks peetavate probleemide nähtavaks muutmist, väärtuste propageerimist, ideede kaitsmist jne, st nende sotsiaalseks faktiks muutmist avalike aktsioonidega, tähistatakse tihti sõnaga „protest.” Protesti nähtavaks muutmiseks kasutusel olevaid vahendeid analüüsitakse mõiste „protesti repertuaar” või „rahulolematuse repertuaar” (*repertoire of contention*) vahendusel (Szabo 1994). Protesti repertuaar hõlmab mitmekesiseid, vahel ka omavahel kombineeruvaid tegevusi nagu kampaaniad, allkirjade kogumine, meelevaldused, avaliku koosolekud, streigid, piketid, istumisstreigid, (teede) blokeerimised, (hoonete)hõivamised jne. Sõna „protest” osutaks nagu sellele, et tegemist on millegi mittekonventsionaalsega, ebataavalise tegevusega. Suurem osa loetletud tegevustest kuulub aga konventsionaalsesse poliitikasse, moodustab selle püsiva osa.

Küsimus on valdavalt esindusdemokraatia probleemides. Poliitika, nagu igasuguse elutegevuse sisuks ja eesmärgiks on kommunikatsioon, sõnumi vahendamine. Esindusdemokraatia probleemsus muutub märgatavaks just riskiühiskonnas, kus äärmiselt oluliseks muutub tõhus, kiire ja paindlik kommunikatsioon, reageerimine probleemidele. Kõige üldisemas mõttes on protestiaktsioon alati poliitiline – selles sisaldub konkreetse probleemi lahendamise adresseerimise kõrval ka avalik süüdistus, et võim „ei tule toime,” „ei esinda” jne. Meelsusaktsioonide eesmärk demokraatlikus ühiskonnas on täita tekkivat teabevaakumit, vahendada informatsiooni, kuid samas on see alati ka poliitiline. „Protest” on kommunikatsiooniline tegevus (kui süd ametu maailma süda), sõnum „auditooriumile.” Meelsusprotestis peegelduvad kodanikukultuuri kesksed omadused – väärtused, tavad, oskused jne. Meelsusliikumised ja meelsusprotest on samal ajal kodanikuühiskonna proovikivi. Siin testitakse tegelikult kodanikuühiskonna suutlikkust ja kvaliteeti.

Kodanikukultuuri ja meelsuskultuuri mõisteis sisaldub väärtustav viide „tsiviliseeritusele.” Kuid nagu on mittetsiviliseeritud kodanikuühiskondi, nii võib areneda mittetsiviliseeritud kodanikukultuure, destruktivseid kodanikuidentiteete (destruktiivne protest). Reeglina peegeldab sedalaadi protest juba ühiskonna seisundit tervikuna, kõneleb kodaniku ja ühiskonna vahelise sideme ohtlikust nõrgenemist. Sedalaadi probleemid ei kerki üleöö, neil on oma ajalugu ja sisemine loogika, ka Eestis.

3. Laulva revolutsiooni pärand

Pilt aastatel 1987-1992 Eesti elanikkonna poliitilist kultuuri ja kodanikuidentiteeti kujundanud poliitilistest liikumistest ja arenguist on veel üsna fragmentaarne. Üldisema nägemusena võib uurimuste põhjal järeldada, et vaadeldes rahvaliikumiste ulatust rahvuste kaupa, oli põliselanike, st eest-

laste kodanikuaktiivsus märgatavalt suurem. Tähelepanuväärne on tõik, et ehkki eri uurimustes (erinevate valimitega) saadud andmed üksikküsimustes erinevad, toetavad nad teineteist põhijoontes. Mitmekesised allikad kinnitavad ka sotsioloogilistes küsitlustes ilmnevat fakti, et Baltimaade, eriti aga Eesti eripäraks oli, et rahvaliidumised, sotsiaalne ja poliitiline protestiliikumine haaras ka maapiirkondi ja erinevalt teistest Kesk- ja Ida-Euroopa maadest mobiliseerus ka küla erakordse intensiivsusega (Ruutsoo 2002)

Mõningast väga olulist teavet, mis aitab selgitada taasiseseisvunud Eesti poliitilisi arenguid, pakuvad mitmed aastail 1992-93 läbi viidud retrospektiivsed küsitlused, milles vastajatel paluti hinnata üldistavalt oma osalust ja panust kodanikualgatuslikes liikumistes, sotsiaalses protestis nn laulva revolutsiooni perioodil.

Kodanikuaktiivsuse vorm	Rahvus			
	Eestlased	Venelased	Muud rahvused	Keskmi-selt
Andnud allkirja poliitilisele petitsioonile	53,9%	43,8%	38,5%	52,2%
Toetanud liikumist või protesti rahaliselt	20,4%	12,5%	23,1%	19,7%
Kogunud allkirju petitsioonile	15,0%	6,3%	0,0%	13,4%
Osalenud streikides	2,4%	6,5%	2,2%	2,7%
Osalenud avalikel koosolekutel meeleavaldustel	16,5%	15,6%	23,1%	16,7%
Kirjutanud ajalehte arvamuse	6,7%	9,4%	4,0%	6,7%
Toetanud oma tegevusega Riigikogu saadikut (kandidaati)	84,9%	40,6%	53,8%	78,8%
Keskmine osalemine kodanikualgatuslikes aktsioonides	26,0%	7,0%	10,6%	19,6%

Tabel 1. Laulva revolutsiooni periood kodanikuaktiivsuse struktuur (reper-tuaar) N = 1233 (1993). Allikas: Ruutsoo 1996: 24.

Sotsioloogide kogutud andmed lubavad järeldada, et ka inimeste ring, kes oli haaratud mitmesugustesse osalusvormidesse, st aktiivse kodanikkonna osakaal oli eestlaste seas märgatavalt suurem. Ka ühe teise aastail 1992-93 läbi viidud küsitluse andmed kinnitavad eestlaste suuremat panustust apelleerimisele – 47% eestlasi ja 23% mitte-eestlasi väitis, et nad olid kogunud või andnud aastail 1988-1991 allkirju poliitilistele nõudmistele (Järve 1996:

162). Avalikel kogunemistel ja demonstratsioonidel osalenud inimeste osakaal on Mall Järve andmeil küll mõneti erinev, kuid mitte üldist tendentsi vaidlustav. Nimelt väitis koguni 28% eestlastest ja 14% mitte-eestlastest end olevat osalenud laulva revolutsiooni aastail meeleavaldustel ja rahvakogunemistel või kogunud raha mõne ürituse toetuseks (Järve 1996: 162).

Aasta hiljem (1994) läbi viidud küsitluse tulemuste kohaselt väitis 46% eestlasi ja 25% mitte-eestlasi end olevat perioodil 1988-94 vähemalt korra osalenud avalikel kogunemistel ja koosolekutel ning ka demonstratsioonidel ja protestimarssidel osales väidetavalt 19% eestlastest ja 11% mitte-eestlastest (Taru 1997: 46). Needki andmed peegeldavad vastaja enda poolt eelneva perioodi osaluse kohta tehtud üldistusi. Selle uurimisrühma andmed võimaldavad ka mõningase sissevaate kodanikuaktiivsuse intensiivsusse. „Sagedasti” või „vahel” väitsid end olevat niisugustel meelsuse avaldamise vormidel nagu tänavakogunemised ja koosolekud kaasa löönud 18% protsenti eestlasi ja 8% mitte-eestlasi. Meeleavaldustel ja protestimarssidel sagedasi või mõnikord osalenuid oli eestlaste seas 7% ja mitte-eestlaste hulgas 5%. (Taru 1997: 46, 50) Seejuures osutab analüüs, et eestlaste ja mitte-eestlaste osalususte muster oli põhjusesti või motiiviti raskesti struktureeritav. Protesti allikaks võis olla reaktsioon vahetuile eluraskustele, milles kerkis esiplaanile rahuolematuse valitsuse majanduspoliitikaga. Mitte-eestlasi aga ärritas kohaliku omavalitsuse seadus, mis piiras mittekodanike võimalusi valimistel (Taru 1997: 46, 50).

Andmestik ei võimalda täpsemalt kindlaks teha kodanikualgatuse struktuurset intensiivsust ja selle sagedust (püramiidset kuhjumist) tegevuste ja rahvusrühmade kaupa. Kodanikualgatuslikud tegevused kujutasid tihti endast väljaastumiste seeriaid. Kuid ilmselt on eestlaste osalus ja panusaktiivsus Eesti saatuseaastail meie riigi tuleviku kujundamisel olnud märgatavalt kõrgem just ulatusliku „aktivistide” rühma tõttu. Näiteks kui pöördumistele allkirja andnute protsent on mõlemas keskses elanikkonna või kogukonna rühmas keskmisena suhteliselt lähedane (ligi pool väidab end olevat allkirja andnud), siis samal ajal oli petitsioonile allkirju kogunud inimesi eestlaste seas kolm korda rohkem.

Sotsioloogide erinevate uurimisrühmade kogutud andmed lubavad järeldada, et pöördumistele allkirjade kogumise, nn tänavapoliitika intensiivsuse – korraldatud väljaastumiste üldhulga, nendes osalenute arvukuse jne põhjal oli kodanikuaktiivsuse tase ka üldisemalt põliselanike kasuks. (vt Brady, Kaplan 2001).

Ajalooallikad kinnitavad, et eestlaste kodanikuprottest oli neil aastail ka märgatavalt süsteemsem, paremini organiseeritud jne. Ka ei suutnud mitte-eestlased kujundada mingeid elanike suuri masse struktureerivaid ja kogu

Eestit haaravaid ning sihipärast ja järjepidevat poliitilist tegevust arendanud ühendusi ja liikumisi nagu Rahvarinne ja Eesti Kodanike Komiteede liikumine. Interrinne, Töökollektiivide Ühendnõukogu, streigikomiteed jne olid suuresti tööstusnomenklatuuri ja NLKP parteiapparaati ühendavad "komandopunktid," mis traditsiooniliste agitatsiooniliste ja administratiivsete meetmete toel suunasid nn venekeelseid (Silver, Titma 1996), kasutades suuresti nende teadmatust ja hirme. Venekeelsete protesti organisatsiooniline korraldus ei sõltunud mitte ainult nende kodanikukultuurist, vaid kogukonna baasorganiseerituse vormidest, mis olid hoopis rohkem kogu elulaadi hõlmavad kui eestlaste kogukonnas. Ideoloogilise baasi puudumine (milleks oli antikommunism ja režiimikriitiline hoiak), mis andnuks identiteedilise aluse alternatiivsete, autentselt kodanikeühiskonnaliste liikumiste sünniks, hoidis mitte-eestlasi nõukogulike baasstruktuuride kammitsais. Viimased pakkusid ainsatena „kaitset” eestlaste rahvuslike liikumiste suunalt tulnud ähvarduste vastu.

Eestlaste kogukonna kodanikualgatuslike liikumiste üsna kirju mustri keskmeiks kujunesid Rahvarinne ja Kodanike Komiteede liikumine, mis nõo asendus- või eelparlamentidena seadsid protestist väljakasvanud kodanikualgatusle sihid ja arendasid ühistegevust ka rohujuuretasandil. Sellega kui mitte just pandi alus uuele kodanikukultuurile, siis vähemalt kujundati „positsioonide” mitmekesisuse vahendusel arvukalt konkureerivaid identiteete struktureerivaid valikuid. Valdavalt eestlasi sidunud kodanikualgatuslike liikumiste konkurentsil oli kindlasti oma positiivne külg. Intensiivne mõttevahetus ja erimeelsused säilitasid kodanikualgatusle sise- ja dialoogsuse, ka siis, kui erimeelsuste retooriline külg ületas kaugelt „parema argumendi” arutelu kriteeriumiks seadmise piiri. Paraku katkes kodanikuidentiteedi vaatenurgast oluline ja probleemi komplitseerituse mõistmise suunas kulgev dialoog 1991. aasta augustis. Etnilisel identiteedil põhinev või sellest oma põhilisi argumente ammutav freiming tõrjus avaliku arvamuse radikaliseerumiseks äärmiselt soodsates oludes (1991 aasta augustiputš) modernset kodanikukultuuri esindava ja arendada püüdva diskursiivse freimingu kõrvale. Paradoksaalsel kombel, üsna ilmselt eesti rahva ajaloolise kujunemise eripäradest tulenevalt, kandis tsiviilühiskonna ja riikluse taastamist taotlev kodanikuretoorika eksklusiivset, etnokraatlikku diskursust.

Nagu tabelist 1 nähtub, seisnesid Eesti elanikkonna keeleliste kogukondade poliitilise kultuuri olulised erinevused eelkõige kodanikualgatusle intensiivsuse tasemes. Märkatav või isegi põhimõtteline asümmeetria tuli esile mitte-eestlaste ja eestlaste kodanikualgatusliku protesti ilmet kujundavas tegevuste struktuuris (reperuaaris). Asümmeetria tuli ilmsiks tõigas, kas

panustati jõupoliitikale või otsiti tuge parlamentaarse demokraatia pakutud institutsionaalsete ressurssidele toetumisest ja nende kasutamisest.

Eesti iseseisvumisliikumist paralüseerida püüdnud impeeriumimeelsete peamine võitlusvahend olid streigid, mida koordineeriti Moskvast. Nn streigikomiteed kujunesid valdavalt venekeelsetes ettevõtetes üsna keskseiks institutsioonideks. Nagu nähtub, osalesid mitte-eestlased aastail 1988-1991 streikides mitu korda aktiivsemalt. Perioodil 1988-1991 väitis end olevat streikides osalenud 7% mitte-eestlastest (10% mehi ja 5% naisi) ja 2% eestlastest vastanuid (Järve 1996: 163). Niisuguseid erisusi kinnitavad ka teised uuringud. Kuid üks uurimuse läbiviijaid on arvamisel, et venekeelsete streigiaktiivsus võis olla veelgi suurem. „Väga võimalik, et teatud osa ankeedile vastanud venekeelsest elanikkonnast lihtsalt häbenes või kartis tunnistada oma tollast, sageli Eesti iseseisvuse vastast tegevust” (Järve 1996: 163). Kokkuvõttes peegeldus mitte-eestlaste katseis avalikkusele mõju avaldada nende kogukonna püramiidsem ja tsentraliseeritum korraldus (Brady, Kaplan 2001). Ka 1993. aastal Kirde-Eestit tabanud poliitilises kriisis oli oluline koht tööseisakutel või nendega ähvardamisel.

Streikide rakendamise ja osalemise aktiivsuses peegeldub tõik, milline mõju on olnud direktorite poolt organiseeritud poliitilise võitluse taktikal. Mitmeti peegeldub aga streikide kui võitlus- või protestivahendi rakendamises ka venekeelse elanikkonna elukorralduse tootmisekeskne ülesehitus. Samas sai just sedakaudu – tehaste kaupa streikimisega – kinnitust eestlaste veendumus, et nn industrialiseerimise eesmärgiks oli tegelikult poliitilise kontrolli kindlustamine ja et nn liidutehased toimisid sisuliselt tsiviilgar-nisonidena.

Parlamendisaadikutele panustamine rahvaesindajate poole apelleerimisel, valimiskampaaniates osalemisel jne oli laulva revolutsiooni aastail mõlemas kogukonnas võrdselt tagasihoidlik. See, et eestlased hindasid kõrgelt ülemnõukogu tegevust ja venekeelsed suhtusid tervikuna sellesse väga kriitiliselt või koguni eitavalt (Rosimannus 1992: 8-9), ei laienenud venekeelsete ülemnõukogu liikmetele, kelles nähti ikkagi liitlast. Parlamentaarsele arengutele panustamine minetas mitte-eestlaste silmis tähtsuse alles koos restitutsioonilise „freimingu” ja poliitika pealejäämisega 1991. aastal. Kui ülemnõukogu oli kindlustanud ka mitte-eestlastele proportsionaalse esindatuse ja võimaluse selle toel Eesti poliitikat ja oma tulevikku kujundada, siis 1992. aastal Riigikogu valimistel arvati neist juba ligi 80 protsenti valimisõigusega legaalsest poliitilisest kodanikkonnast lihtsalt välja.

Suuresti veel tõhusa tänavapoliitika perioodi jäänud aastail 1988-1989, kui peamiseks poliitilise pressingu vahendiks jäid meelevaldused, kasvas usaldus ka meedia vastu ennenägematutesse kõrgustesse. Mitte-eestlaste poolt

ajalehtede poole pöördumise suurem sagedus (vt tabel 1), et sel moel oma arvamuse kuuldavaks teha, osutab, et meedia toimis selle arvestatava kanalina, mille vahendusel loodeti venekeelset kogukonda „pildil hoida” ja ühiskonna dialoogsust säilitada. Eesti iseseisvuse taastamise järgsete aastate meedia analüüsist nähtub, et 1990.-te aastate esimesel poolel, vastavalt avalikustamise kujundatud sotsiaalsete probleemide lahendamise või leevendamise teede loogikale, oli inimeste ajakirjandusse pöördumise peamiseks motiiviks nõudmiste suunamine võimupüramiidi tippu esindavaile võimukandjatele ja koos sellega üldisemate, avaramate poliitiliste probleemide ühiskondliku diskussiooni keskmesse seadmine. Taolise rolli andsid 1990.-te aastate esimesel poolel meediale eelkõige venekeelsest kogukonnast ajalehtedele kirjutanud. Alles kümnendi keskel omandab venekeelsete silmis suurema tähtsuse meedia roll teabevahendajana ning konkreetsete ja isiklike probleemide kuuldavakstegijana (Jakobson 2003: 216-217).

1990.-te aastate teisel poolel ootused meedia rolli suhtes avaliku poliitika vahetu kujundajana taanduvad. Eestlaste vaatenurgast seletub meedia „depoliitiseerimine” suuresti parlamentaarsete võimumehhanismide kinnistumisega, usalduse tõusuga riigi toimimise suhtes jne. Venekeelsete vaatenurgast etendas aga meedia instrumentaliseerumises nähtavasti olulist osa NSV Liidu lagunemisele järgnenud ulatuslik demoraliseerumine ja venekeelsete poliitiline marginaliseerumine.

4. Kodanikuaktiivsuse „äkkisurm”?

Kodanikuaktiivsuse dramaatiliselt järsku langust peaaegu kõigis postkommunistlikes riikides ja inimeste taandumist aktiivsest poliitikast, mis pole küll olnud nii ränk kui Baltimaades, sh Eestis, on mõnede teadlaste poolt hakatud nimetama kodanikuühiskonna äkkisurmaks (Lomax 1997). Kodanikuaktiivsuse kollapsi põhjuste hulgas pole muidugi mitte viimasel kohal väga järsk majanduslangus, vajadus keskenduda majandusliku kitsikusega toimetulemisele, vaba aja dramaatiline vähenemine jne.

„Laulva revolutsiooni” ajaks olid selle aktiivsed osalised, rahvaliidumiste eestvedajad tegelikult jätnud kõrvale karjääri, tööd ja toimetamised, paljuski olid aastaid kestnud „rindel olekus” kannatanud pere- ja sõprussuhted. Mitmes mõttes oli „laulva revolutsiooni” näol tegemist rahvuslike ja rahvaliidumiste erakordse perioodiga, mis ühel hetkel lõppes õnneliku iseseisvumisega, pakkudes võimaluse naasta normaalsesse ellu.

Tartu Ülikooli sotsioloogid osutasid millegile olulisele, kui nad on tollase perioodi liikumistes, nende mobiliseerumismustris, nägid ka „pseudokollektivistlikku” alget (Lauristin 1997). „Pseudokollektivismi” silt küll madaldab paljudele selle aja suurust ja liikumiste sisemist autentsust, aga ilmselt

osutavad nad liikumisi kandnud kohati premodernsetele identiteetidele ja poliitilisele kultuurile. Sellega problematiseeritakse ka tollase aktivismi vormide „jätkusuutlikkus” juba moderniseeruvast Eestis.

Samas muutus radikaalselt poliitiline olukord. „Oma riigi” kättevõtmine, parlamentarismi läbimurre jne tühistasid suure osa neist motiividest, mis olid rahvast mobiliseerinud ja tänavale toonud, et sundida veel Karl Vaino juhendamisel kokku seatud ENSV Ülemnõukogu arvestama rahva tahtega või maailma avalikkust lõpuks ometi tunnustama meie vabaduspüüdlusi. Parlamendi imettegevasse, demokraatiat automaatselt tagavasse jõusse, nii nagu ka „nähtamatu käe” jumalikku ettehooldusse majanduses, tollal veel siiralt usuti. Kuid avalik (poliitiline) sfäär hakkas teistest sfääridest kaugema juba siis, viisidel, mis muutsid sfääridevahelise kommunikatsiooni taastamise tõsiseks väljakutseks demokraatiale (ametiühingute sisuline likvideerimine).

Kodanikuaktivismi „surm” oli tõesti äkiline. 1992-93 toimunud küsitlusele vastates (küsiiti vaid viimase aasta kohta), väitis 7% eestlastest ja 3% mitte-eestlastest, et kogus või andis pöördumistele allkirju ning 4% eestlastest ja 3% mitte-eestlastest tunnistas, et osales meelevaldustel (Järve 1996, 162). Teistel andmetel oli tagasilöökk veelgi järsem. Kui 1991. aastal võttis protestiaktatsioonidest osa 25% eestlastest ja 16% venelastest, siis 1995. aastaks langes meelevaldusaktiivsus veelgi (eestlaste hulgas oli osalenuid 3% ja mitte-eestlaste hulgas 2%) (Taru 1997: 16).

1990.-te aastate keskpaigaks sai kodanikuaktiivsuse ja meelsusprotesti äärmine madalseis ületatud. Andrus Saare 1990.-te lõpul läbiviidud küsitluste analüüsid on optimistlikud, viidates poliitilise aktiivsuse mõningasele napile tõusule ajavahemikus 1996-1999 (tõsi, periood oli liiga lühike ja kohati jäid muutused vea piiridesse). Avalikkuse mobiliseerimise tase, ka siis, kui probleemide olemasolu tunnustati, jäi väga madalaks. Nii oli vaid 2-6% elanikest osalenud meelevaldustel (1996 – 2%, 1997 – 6%, 1999 – 2%) ja 1-10 protsenti küsitletuist liitunud petitioonidega (1996 – 7%, 1997 – 10% ja 1999 – 7 %) (Saar 2000: 192). Andrus Saare hinnangul on tegemist kodanikuaktivismi „keskmise” või „madala” tasemega (Saar 2000: 186), mis on Eesti suhtelist aktiivsuse taset suuresti ülehindav. 1990.-te keskel oli maailmas keskmiselt meelevaldustes osalemise protsendiks 15,7% elanikest. Seejuures oli osalusaktiivsus nn noortes ehk uutes demokraatias 12,5% (Norris 2001), ehk teiste sõnadega kordi kõrgem kui Eestis. Avalike pöördumistega liitunute osakaal kõikus Andrus Saare andmeil Eestis rahvuseiti: 7% eestlasi ja 20% mitte-eestlasi oli liitunud mõne avaliku pöördumisega (Riik ja rahvas 1999).

Mitte-eestlaste hoopis kõrgem kodanikuaktiivsus, mis võttis petitsioonide vormi, kõneles lokaalsest aktiivsusest (palvekirjade aktsioon), kuid on samas ilmne märk demokraatia defitsiidist, esindusdemokraatia vähesest esinduslikkusest. Edukad majandusreformid ja Eesti suhteliselt kiire kosumine kriisist tugevdasid samas 1990.-te lõpul eestlaste rahulolu esindusdemokraatiaga.

Eesti kodanikeühiskonna konnatiigistumine oli eriti märgatav globaalses kontekstis. Meenutagem – samal ajal liitus globaalses ulatuses avalike pöördumistega keskmiselt 28,5% uuritud maade elanikest. Nn vanades demokraatiates oli mitmesuguste petitsioonidega liitunud koguni 60,7% ja noortes või uutes demokraatiates 22,6% elanikest (Norris 2001).

Aastavahetusel 2002-2003 Faktumi korraldatud uuring viitab mitmesugustele pöördumistele allkirjutanute osakaalu tõusule. Nendega liitunute lisandumine, kasv 12%-lt 18%-le, on märgatav. Kuid protesti struktuur on endiselt konservatiivne: avalikest meeleavaldustest (streigid, demonstratsioonid, piketid jne) osavõtjate protsent oli tõusnud vaid 6-lt 7%-le (Faktum 2003, 12).

Kodanike valmisolek avalikult poliitikat mõjutada – st murda avalikkuse tähelepanu juhtimise või protestiaktsioonidega teed võimuinstitutsioonideni – oli 1990.-te lõpus pigem taandumas. Kui 1997 oli 20% elanikest valmis meelt avaldama – osa võtma protestimarsist, siis 1999 oli selliseid elanike seas vaid 15%! (Saar 2000: 194). Hoopis enam väljendati kavatsust alla kirjutada petitsioonile, pöörduda kohtusse ja otse võimuorganite poole või isegi asuda partei liikmeks (Saar 2000: 194). Faktumi poolt uue aastatuhande algul läbiviidud uuring osutab, et allakirjutamise ja meeleavaldamise valmidus eriti pole lisandunud. Kui 2002. aastal olid valmis andma pöördumisele allkirja 17% ja 2003. aastal 25% vastanuid, siis meeleavalduses osalemise valmidus kasvas 14%-lt 17%-le (Faktum 2003: 12). Seega jääb protesti struktuur üsna konservatiivseks ja lähedaseks 1999. aasta struktuuriga. Seda muutust võib tõlgendada usalduse kasvuna stabiliseerunud riigivõimu vastu.

Avalikus poliitikas osalemise võõrdumus, kodanikukultuuri stagneerumine näib Eestis jätkuvat ka uue aastatuhande esimestel aastatel. „Suletud ühiskonna” mentaliteet ja sellele vastavad käitumuslikud tegutsemisstrateegiad – eskapism – näivad olevat väga juurdunud. Selle üks põhjus on kindlasti ka kodanikuühiskonna enda nõrkus. Kodanikuühendustelt ei oodata kodanikuprotesti algatamist, neid nägi oma huvide kaitsjana vaid 8% inimestest. Seevastu mõjukate isikute poole pöördumist pidas tõhusaks umbes 30% ja meedia poole apelleerimist u 40% küsitletuist (Rikmann jt 2002).

Teadlased tõdevad ettevaatlikult, et traditsioonilise seltsitegevuse kõrvale on tekkimas selgemini lähikeskkonna ja laiema ühiskonna mõjutamisele keskenduvaid ühendusi ja liikumisi; ka on aktiveerumas ametiühingud. Samas on kodanikeühenduste käsutuses liialt vähe ressursse, ning needki on tegevusvaldkonniti ja geograafiliselt ebaühtlaselt jagunenud, kontsentreerudes suurematesse linnadesse. (Lagerspetz jt 2000). Avaldatakse ka kartust, „et ühiselt tegutsemise eeliseid suudavad kasutada peamiselt juba majanduslikult kindlustatumad ning suhteliselt keeruka asjaajamise kogemusi omavad kodanikud, mitte aga otsene n-ö rohujuuretasandi kodanikualgatus.” (Rikmann jt 2002: 31)

Viiendik vastajaist oli valmis leppima sellega, et nende õigusi rikutakse või huvidega ei arvestata. Seejuures oli neid mitte-eestlaste hulgas märgatavalt enam kui eestlaste seas (Rikmann jt 2002). See hoiak kõneleb eelkõige venekeelse elanikkonna heitumusest. Omadused, mida Habermas käsitles kodanikuidentiteedi tuumana, st see, kuivõrd on inimestel välja kujunenud arusaam kuuluvusest ühiskonda vastutust ja õigusi omava liikmena (Habermas 1992), on märkimisväärses ulatuses ära uhitud.

Niisugused hoiakud on tähelepanuväärsed ka selle poolest, et korreleeruvad üsna hästi valdava arusaamaga riigivõimu mõjutatavusest. Umbes 80-90% küsitletuist uskus 1990.-te lõpul, et riigivõimu ja seadusandlike organeid pole võimalik tõhusalt mõjutada. Sama meelt on enam kui pool elanikest ka kohaliku võimu suhtes (Saar 2000: 196). Üsna lähedase tulemusega on ja veelgi süvenevast võõrandumisest kõneleb 2002 suvel ES Turu-uuringute AS-i läbiviidud uuring. Vaid kümnendik vastanuist pidas usutavaks, et on võimalik mõjutada valitsust, presidenti ja Riigikogu. Kohalike omavalitsuste mõjutavusse ei uskunud nüüd enam kaks kolmandikku elanikest (65-68% küsitletuist) (Rikmann jt 2002).

Seejuures ei maksa osa elanikkonna „mõjutamise lootust” tingimata tõlgendada usuna kodanikualgatusse või avalikkuse potentsiaali. Tähelepanuväärselt olid kõige optimistlikumad nii kohaliku omavalitsuse kui riigivõimu mõjutamisel 2003. aastal (Faktum 2003: 12) ülekaalukalt Isamaa ja Res Publica Liidu toetajad. Isamaalaste-respublikaanide seas oli riigiorganite (valitsuse, parlamendi, presidendi) mõjutavusse uskujaid u 20% ning kohalike omavalitsuste mõjutatavusse uskus neist u 40-50%. Kõige vähem optimistlikud olid Keskerakonna valijad ja pooldajad, kellest vaid alla 20% arvas, et kohalikud omavalitsused on mõjutatavad, valitsust ja riigivõimuorganeid uskus mõjutusele vastavat vaid 4-5% vastanuist. Reformierakonna pooldajad uskusid eelkõige võimalustesse töös parlamendis ja tavaliste seas, st võrgustikesse. Sotsiaaldemokraatide ja Rahvaliidu valijad olid võimu mõjutamise suhtes keskmiselt skeptilised, mis vastab nende rollile

valitsuses ja positsioonile valitsevas eliidis. Tulemuses pole olemaolevate andmete põhjal nähtavat seost kodanikuühiskonna elujõu hindamisega, küll aga valitsuses osalemisega ja erakonna kaaluga selle moodustamisel. Seega võib eeldada, et Isamaa ja Res Publica Liidu ning Reformierakonna valijate optimism ei seonu mitte kodanikualgatusse uskumisega, vaid võimu juurde konsolideerunud, valitsevate erakondade valijate korporatiivse organiseerituse ja jõutundega, kogemusega, et nende tahet viiakse ellu. Keskerakonna valijate heitumuses peegeldub juba tollal, ehkki veel nõrgalt, venekeelse valija ärauhutud kodanikuidentiteet.

Faktumi uuringus ilmnevad esimest korda (varem polnud seda küsitud) väga olulised erinevused eestlaste ja mitte-eestlaste poolt oma huvide esindamise viisides ja valmisolekus neid kaitsta. Kui demonstratsioonidest, meelevaldustest, streikidest jne osavõtu poolest on mõlema kogukonna aktiivsus 2002.-2003. aastal võrreldav – 7% kummaski kogukonnas, siis tulevikku nähakse erinevalt. Nimelt, erinevalt eestlastest, kes kavatsevad enda huvisid-probleeme enam nähtavaks teha meelevalduste jt avalike väljaastumiste organiseerimisega – selleks oli valmis 19% eestlastest – oli mitte-eestlastest sedasorti avaliku protesti vormidesse panustavate tulevikukavadega vaid 11% (Faktum 2003, 13-14). Kaks korda vähem mitte-eestlasi – 12% eestlaste 22% vastu – on kirjutanud alla petitioonidele ja veel väiksem osa neist on valmis seda tegema ka tulevikus. Nimelt on mitte-eestlasi, kes on valmis võimudele suunatud pöördumistega liituma, vaid 16% eestlaste 32% vastu (Faktum 2003, 13-14).

Sedalaadi kogukonniti lahknevast kodanikukultuurist ja kodanikuidentiteedist kõnelevate erisuste põhjused väärivad edaspidi süvenevat uurimist. Kuid kodanikualgatusliku enesevalduse erinevus saab tuge ka juba nn organisatsioonilise kapitali valdamisest. Nimelt on kodanikeühenduste liikmeks astumisega enda positsiooni kodanikuna kindlustanud ja isolatsiooni vähendanud (sotsialiseerunud) 15% eestlastest. Kodanikuna kavatseb end ühendustega tulevikus siduda 20% vastanuist. Mitte-eestlaste seas oli kodanikuaktiviste vaid 5% ja 5% näeb end aktiivsena ka tulevikus (Faktum 2003, 13-14). Veelgi olulisem erinevus on kodanikeühenduste loomise valmiduses tulevikus. Kui eestlastest on 6% asutanud ühenduse ja tulevikus on valmis seda tegema veel 11%, siis mitte-eestlaste seas on kodanikuühenduse asutajaid vaid 1% ja valmis seda asutama vaid 3% vastanutest (Faktum 2003, 13-14). Üksnes ametühingute vallas on eestlaste ja mitte-eestlaste kavatsetavad organiseerumisvalmidused võrreldavad – vastavalt 19% eestlastest ja 14% mitte-eestlastest kavatseb osaleda ametühingute töös.

Seega ei panusta ega usu mitte-eestlased oma huvide kaitsmisel ja probleemide nähtavakstegemisel kodanikuühenduste loomisse. Nende aktiivsus

on kõigis mõjutamise-osalemise viisides ja vormides (ka kirjutamine ametnikele jne) eestlaste omast mitu korda madalam. Mitte-eestlased eelistavad kaitsta oma õigusi või väljendada huve kohtus ning on valmis pöörduma võimuorganite poole. Nendes enesekehtestamise vormides on nad vaid veidi vähem toimekad kui eestlased (Faktum 2003: 13-14). Ühelt poolt on tegemist nõ heade uudistega selles mõttes, et Eesti toimib õigusriigina ning selle elanikud, ka mittekodanikud ja mitte-eestlased usuvad selle õiglusse (vt ka Rikmann jt 2002). Kuid teiselt poolt on mitte-eestlaste kodanikuidentiteet redutseerunud passiivseks, ei toimu aktiivse kodakondsuse ja tõhusa kodanikukultuuriga liituvate oskuste väljaarendamist ega kodaniku-pädevuste aktiivset omandamist.

Venekeelsete elanike võõrdumus poliitikast ja osavõtmatuse ühiskonnaelust on Mikko Lagerspetzi ja Erle Rikmanni arvates teiselaadne kui eestlaste marginaliseerunud gruppide nagu maapiirkondade ja madalama haridustasemega inimeste võõrdumus, kes on samuti kodanikuaktiivsuse väljast kõrvale jäänud. Nende passiivsuse juured peituvad osalemis- ehk juurdepääsukanalite ja teabe vähesuses, venekeelsete võõrdumus seevastu peegeldab sügavat pettunust Eesti poliitilises süsteemis tervikuna (Rikmann, Lagerspetz 2003).

Küsitlustes aastail 2003-2006 on institutsioonidevälist poliitilist tegevust korduvalt käsitletud, aga küsimuste sõnastus on mõnevõrra varieerunud ja seetõttu on raske ilma täiendava analüüsita ja toetusmaterjalideta teha ulatuslikumaid järeldusi kodanikuühiskonna arengu seni viimasel perioodil toimunud arengute kohta. Institutsioonidevälist poliitilist tegevust kaardistatakse Faktum OÜ poolt novembris 2002 ja 2003 teostatud küsitluses, samuti Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonna 2002. detsembrist 2003. aasta jaanuarini läbi viidud küsitluses "Mina. Maailm. Meedia" (teostaja Uurimiskeskus Faktum). Uusim sellelaadse küsimusega uurimus on Euroopa sotsiaaluuring (European Social Survey, ESS), mis viidi Eestis läbi ajavahemikus 30.09.2004–19.01.2005 (Lagerspetz jt 2006).

Uurimuse Eesti Elavik 21. sajandi algul põhjal on konstrueeritud uurimiseesmärgistusest ilmselt viljakas poliitilise aktiivsuse indeks. Kuid selle aluselementidega hõlmatud kodanikualgatusliku aktiivsuse komponentide väärtust pole kahjuks võimalik kindlaks teha. Kodanikukultuuri seisukohalt oluline järeldus on, et toetus erakondadele on kodanikualgatusega positiivselt seotud (Raudsaar, Kasemets 2004: 168).

Üsna napilt on teavet selle kohta, millised probleemid sunnivad kodanikke oma meelsust näitama avalikes aktsioonides (ei olnud täpsustatud millisel viisil – allkirjade andmisega, streikimisega jne). 2002. aasta juulis Riigikogu tellimisel valminud uurimuse alusel, mis kaardistas enam-vähem kõik

traditsioonilised avalikud tegevused, püüti reastada küsimused, mis võiks inimesi erutada, tegutsema panna jne. Kõige põletavamateks küsimusteks, mis motiveeriksid inimesi avalikult tegutsema või avalikes aktsioonides osalema, osutusid kuritegevuse vastu võitlemine (42%), looduskaitse probleemid (39%) ning lastekaitse, orbude ja lastekodulaste abistamine (28%). Looduskaitseesse panustaksid pigem naised ja eestlased. Eesti riikluse kaitseks ja ebaõiglaste seaduse vastu oleks avalikes aktsioonides nõus osalema vaid 12% vastanutest. Uurijate soovjäreltus, „et need küsimused pole praegu aktuaalsed või pakilisemate kõrval vähemtähtsad” (Lepane 2002), on ilmselt „lambist.” Pigem on tegemist kodanikuidentiteedi väga tõsise lagunemise peegeldumisega võõrdunud keskkonnas. Laiemalt tuntud Hirschmani (1970) arutluste võtmes probleemile vaadates vajab tõsist analüüsi küsimus, miks eelistavad ka kodanikud „voice” strateegiasse panustamise asemel „exit” strateegiat.

Samad uuringud kinnitavad, et kodanikukultuur on eestlaste seas maskuliinse värvinguga, mitte-eestlaste hulgas aga enam „naiste asi”. Poliitikute või ametnike omavoli vastu osaleksid aktsioonides pigem mehed ja eestlased kui naised ja mitte-eestlased. Eestlased osaleksid teiste elanikerühmadega võrreldes enam põllumeeste toetuseks. Samuti on nad enam valmis Eesti riigi ja eesti kultuuri kaitsmiseks. Mitte-eestlaste nn põletavate teemade tipp on sarnane üldisele, kuid erinevalt eestlastest osaleksid nad aktsioonides, mis seostuvad ebaõiglaste seaduste, rahuliikumise ja sõjavastasusega ning terrorismivastase võitlusega. Samas on mitte-eestlaste hulgas oluliselt rohkem inimesi, kes ei osaleks mitte üheski aktsioonis (üldiselt on selliseid inimesi 6%, neist eestlasi 4%, mitte-eestlasi 10%) (Lepane 2002).

Milline oli Eesti elanike kodanikuidentiteedi alusstruktuur aprillirahustuste eelõhtul – sedalaadi teave võiks anda olulist teavet sündmuse mõju kohta Eesti elaniku kodanikuidentiteedi ja käitumismustrite kohta. Paraku on see teave äärmiselt fragmentaarne. 2007. aastal justiitsministeeriumi poolt läbiviidud uuringus kasutatud skaala, millega püüti selgitada kodanike valmidust kaitsta oma õigusi, juhul kui seadus seda peaks piirama, on lühike ega hõlma radikaalsemaid protestivorme nagu streik, boikott jne. Selle skaala valguses tundub keskmine Eesti elanik üsna rahumeelne ja leppiv. Võiks oletada, et väga olulisi nihkeid Eesti elanike kodanikuidentiteedis aastatuhande pöördel ei toimunud. Küsitluse kohaselt pöördunuks seadusloome mõjutamiseks mõne poliitiku poole 16% inimestest! 14% Eesti elanikest oli valmis alla kirjutama avalikule pöördumisele ning 11% osalenuks meelevaldusel ja olnuks valmis seda korraldama. 37 % küsitletuist vastas, et nad ei teeks midagi! (Eesti elanike õigusteadlikkuse uuring. Tallinn 2007: 58-59).

Kodanikuaktiivsuse mõõtmes pole ei koduses perspektiivis eelnevate perioodidega võrreldes ega ka rahvusvahelises võrdluses viimastel aastatel ilmselt toimunud märkimisväärseid muutusi kodanikuprotesti või avaliku dialoogi suunas. Rahvusvahelised uuringud osutavad, et kui 2004. aastal osales Lääne-Euroopas pea iga kümnes kodanik vähemalt korra aastas meelevaldusel, siis Eestis liitus protestiga sajast vaid 2 inimest, mis on samal tasemel Ida-Euroopa keskmisega (1,9) ja jääb alla Venemaa kodanike aktiivsusele (2,8) (Rikmann 2007: 36). Kõige üldisemas plaanis, sedavõrd kui uuringud seda võimaldavad hinnata, on ühismäärused kodanike tegutsemise alusena nõrgad. Eesti elanike valmidus väärtuste ja huvide kaitseks organiseeruda jääb üsna abstraktseks (orienteerivate ühisalusteta).

Ülddemokraatlike väärtuste hierarhiate, konkreetsete probleemide jmt selget esiletoomist senised uuringud ei võimalda. Eestimaalaste erinevate kogukondade – eestlaste ja venelaste ülalpeegelduv erinevus saab kinnitust ka teistest uuringutest, mille kohaselt väärtuste tipuosas püsivad *rahu maailmas* ja *riigi julgeolek* peamiste ühiskondlike väljunditena, aga ka *puhas keskkond*, mis säilitab vaatamata kõikumistele kõrget staatust. Samas on täheldatud rahvuslik-kultuurilist eristumist n-ö lähimaailma (*Lebenswelt*) ja suure maailma (*Umwelt*) kui erinevate väärtuskeskkondade hierarhias. Eestlastele on tähtsaim iseenda ja oma lähiümbrusega toimetulek, kodu, hingeline tasakaal ja haritus, eestivenelaste eneseväärtustamine on suhestatud ka väliste hinnangutega, vajaduse kaudu, et teised neid (kui rahvast) austaksid ja armastaksid (Aarelaid, Tart 2007: 116).

5. *Annus Mirabilis 2007 ja kodanikukultuur*

2007 aasta „kevadetorm” mõjutas märgatavalt kõigi Eesti elanike, aga eelkõige venekeelsete eestimaalaste enesetunnetust ja enesemääratlust. Teatavas mõttes peegeldus selles mitte ainult mittekodanike ja mitte-eestlaste kohati pingeline suhe Eesti riigiga, vaid ühiskonda laiemalt vaevav mittekonstruktiivne mentaliteet. Üldistades mitmesuguseid uurimusi, jõuavad Erle Rikmann, Mikko Lagerspetz, Piret Pernik ja Tarmo Tuisk järeldusele, et „rahulolematuse poliitiliste otsustega ei väljendu Eesti elanike hulgas institutsionaalses poliitikas osalemise püüdena, vaid sellele tervikuna vastandumise või sellest eemaldumisena. Meeleavaldusi, allkirjade kogumist vms mõistetakse kui poliitilistele institutsioonidele vastandumist” (Rikmann, Lagerspetz, Pernik, Tuisk 2002).

Aastal 2008 läbiviidud järjekordne integratsiooni monitooring, mille korraldajad uurisid kõrvuti traditsiooniliste küsimustega ka seda, kuivõrd inimesed usuvad, et nad suudavad ühiskonda mõjutada ja kuivõrd tuntakse, et suudetakse oma huve kaitsta või kuivõrd tuntakse end „teisejärgulise ko-

danikuna,” võimaldab esimest korda Eesti elaniku kodanikuidentiteedi olulisi tahke mõnevõrra terviklikumalt kaardistada. Kodanikuidentiteet kui võimestatuse tunne, niipalju ta liitub staatusega, põimub riigiidentiteediga. On üsna ilmne, et kui 20 protsenti mitte-eestlastest Eesti kodanikke peab enda kodumaaks nii Eestit kui Venemaad ja 14 protsenti vaid Venemaad või mõnda muud riiki (Lauristin 2008), siis on sellel kindlasti oma mõju kodaniku võimestatusele, eelkõige selle struktuurile, mida tuleks edasises uurimistöös arvestada. Siiski rõhutaks, et kodaniku identiteet küll haakub riigiidentiteediga (vt Vetik 2008), ent ei kattu sellega.

Monitooringu andmeil osutus kõige olulisemaks teguriks inimese võimestatuse mõttes vanus. Mida eakamad on inimesed, seda suurem on abituse ja võimetuse tunne. Seega kodanik on või vähemalt kodanikuna tunneb ennast eelkõige noorem inimene. Maa- ja linnaelanike regionaalsena tõlgendatavad võimestatuse erinevused on väiksemad kui arvudest paistab. Linnaelanike paradoksaalsena tunduva madalama eneseväärtustuse taga on etnilised põhjused, nende seas on suur osakaal mitte-eestlastel. Mitteeestlased tunnevad end võimestatuse mõõtmes dramaatiliselt marginaalseerituna.

Üldjoontes tunnevad nii eestlased ja kui mitte-eestlased end üsna sarnaselt marginaalseerituna (vastavalt 58% ja 72%), nagu seda osutavad ka varasemad uuringud. Nad leivad et ei suuda ühiskonnaelu oluliselt mõjutada. Kuid „teisejärgulise inimesena” tunneb ennast rohkem kui kolmandik venekeelseid ja sellise enesetundega inimesi on nende seas ligi 2 korda enam kui eestlaste hulgas (35% mitteeestlasi eestlaste 22% vastu). Neid mitteeestlasi, kes tunnevad, et nad ei suuda oma huve kaitsta, on aga juba 3 korda enam kui eestlasi ja kokku moodustavad sellised inimesed ligi poole mitteeestlaste kogukonnast (44.5%). Seega subjektiivse enesetunde alusel otsustades on Eesti kodanik *par excellence* eelkõige nooremapoolne eestlane. Tema usub, et suudab ühiskonda mõjutada ja on mitmeti ka oma saatuse peremees.

Samas osutavad inimarengu aruande autorid faktile, et Euroopa Liidu riikidest on Balti riikides ühiskonnast väljajätetus enim levinud ning vähim seotud inimese sotsiaalmajandusliku positsiooniga (Eesti Inimarengu Aruanne 2008). Viide on oluline, kuid paraku ei avata selle taustu. Esitatud materjalist saab teha vaid järelduse, et tõrjutud kodanikuidentiteediga või koguni negatiivse kodanikuidentiteedi kandja on valdavalt vanemapoolne mitte-eestlane. Samas tundub, et pole lineaarset seost kodanikuidentiteedi, st selle, kellena, missugusena, kuivõrd võimestatuna end tuntakse, ning kodanikukultuuri, st selle, millisel viisil oma huvisid ja eesmärgid teostatakse, vahel.

Olulise täienduse ja täpsustuse pakub kodanikuidentiteedi avamise kõrval ka kodanikukultuurile valgust heitev andmestik, mida on kõrvutatud elaniku staatust keskselt kujundava poliitilise kodakondsusega.

Seisund	Rahvus		Kodakondsus		
	Eestikeelne vastaja	Venekeelne vastaja	Eesti kodanik	Vene jt riikide kodanik	Kodakondsuseta
Erakonna liikmelisus	28:64	26:63	28:64	26:61	29:64
Valimaskäimine	85:11	72:23	83:13	74:19	60:36
Osalemine vabäühendustes	68:25	57:33	66:26	55:35	56:36
Osalemine streikides	24:63	31:54	25:62	34:50	33:55
Osalemine allkirjade kogumises/andmises märgukirjadele	45:45	43:44	46:44	43:47	36:51
Osalemine meelevaldustel/ pikettides	27:60	34:53	29:59	38:51	30:57
Osalemine interneti-foorumites, kommentaarimine	19:66	25:53	21:63	19:47	25:56

Tabel 2. Rahvus ja kodakondsus. Kodanikukultuuri erinevate mõõdetate olulisus (oluliseks pidajate protsent/mitteoluliseks pidajate protsent). Allikas: Eesti Inimarengu Aruanne (2008). Ptk 4.4. Poliitiline toetus ja poliitiline osalemine: eestlaste ja mitteestlaste võrdlus. http://www.kogu.ee/public/EIA08_est.pdf

Täiesti heitunud kodanikuidentiteediga elanikke pole selle küsitluse kohaselt Eestis ilmselt õnneks mitte väga palju (aprillioode vari kodanikukultuuri kohal on nõrgem kui arvati). Isegi erakonna liikmeks olemist peetakse kõigi vastanute poolt üsna oluliseks, vaatamata sellele, et usaldus parteide vastu tervikuna on väga madal (selle paradoksi seletus peitub nähtavasti „meie” ja „nende” partei tegevuse eraldi hindamise mustri).

Kas vastaja on eesti- või venekeelne, näib kodanikukultuurile omavat olulist mõju (kujundab igale staatusgrupile eripärase eelistatud tegevuste või käitumise mustri). Eestikeelsed hindavad traditsioonilisi kodanikukultuuri vormivaid tegevusi – erakonna liikmeks olemist, vabäühendustes tegutsemist ja valimistel osalemist mõnevõrra kõrgemalt kui mitte-eestikeelsed. Samal ajal on kodanikukultuuri sellesse segmenti, mida tähistab protestikultuur, panustamine, st valmisolek streikideks ja meelevaldustel osalemiseks, saanud kõrgeima hinnangu mitte-eestlastest mittekodanike seas.

Märgukirjadele allkirja andmist hinnatakse oluliseks aktiivsuse vormiks emakeelest sõltumata.

Tähelepanuväärne on aga venekeelsete vastajate rühma üldse ja Venemaa ning teiste riikide kodanike kodanikukultuuri väga suur struktuurne kokkulangevus. Mitte-eestlastest kodanikud on varmamad osalema streikides ja pikettides. Milline roll selles on minevikutraditsioonidel, mälestustel Interrinde kuulsusriikkaist aastaist, kuivõrd tollane kodanikukultuur on veel „käte sees” – need küsimused vääriskid uurimist. Igatahes pole Eesti riik selle kodanikukultuuri ärapäühkimiseks just palju pingutanud. Tegelikult toetavad seda ka töötajaskonna värbamise personaalsed, isiklikul lojaalsusel põhinevad mustrid, mis püsivad Nõukogude ajast elavana Ida-Virumaal ja osaliselt ka Tallinnas.

Üsnagi selgelt eristuvad kodanikukultuurilt kodanikest (vaatamata sellele, millise riigi kodanikud ollakse) aga kodakondsuseta Eesti elanikud. Muidugi ei ole nad tingimata Eestile lojaalsemad, kuid kodakondsuse puudumine vähendab nende valmisolekut proteste ja streike toetada (ohutunne!). Samas hindavad nad valimiste kaalu oma tegevuste struktuuris kodanikest madalamalt. Igatahes on nende panustamisvalmidus valimistesse ja erakonnaga liitumisse madalaim (nad ei saagi olla erakonna liikmed) ja samas protestipotentsiaal keskmisest kõrgem. Selline käitumisvalmiduse muster on kooskõlas nende poliitilise staatusega. Võõrast riiki, mille kodanik ei olda, saab mõjutada vaid väljastpoolt ja jõuga. Selle loogika kohaselt on mõttekas ka üldisemalt küsida, milliseks kujuneb inimeste kodanikukultuur, kes on *de facto* kodanikud, kuid tunnevad ennast nõ mittekodanikena selles mõttes, et riik on neile võõraks muutunud.

Üdipildina paistab Eesti elanike kodanikukultuur pärast raputusi üllatavalt homogeenne. Selle mõtestamisel tuleb arvestada ka muid arenguid kui sotsiaalsed vapustused. Mitmetes Eesti ühiskonna olulistest alusstruktuurides nagu kodanikuaktiivsus – kaasalöömine seltsides ja osalemine üritustes – on eestlaste ja mitte-eestlaste distants viimastel aastatel oluliselt vähenenud, kohati peaaegu statistiliselt mitteoluliste erinevusteni (Lauristin 2008).

Muidugi mõõdab see küsitlus pigem valmisolekuid kui reaalselt tegevust, pigem soove kui oskusi (kodanikupädevusi). Kuid üldine kodanikukultuuriline Eesti elanikkonna fragmenteerumus on mitmeti väiksem kui varasemad uurimused ennustasid. Küsitlusandmeile lisaks kindlasti väärtust väljajoonistuvate Eesti elanike kodanikukultuuri mustrite võrdlemine naabermaade ja saatusekaalaste kodanikuidenteetide ja kodanikukultuuride mustritega.

8. Kokkuvõtteid

Kõige üldisemas plaanis tuleb tõdeda, et parlamentaarsele riigile institutsionaalselt omases kodanikukultuuris sündinud põiminguist ja lõiminguist teame üsna vähe. Kodaniku toimetamisse on laulva revolutsiooniga käivitunud demokraatia masinavärgis osaledes (valimistel kaasa tehes, parteisid tekitades jne) ladestunud nii riigisotsialistlikku, siirdeühiskonnale eripärast kui ka modernse ühiskonna kodanikukultuuri jooni. Meie käsutuses pole veel uurimusi või andmeid, mis kataksid piisavalt või süsteemselt kodanikukultuuri ideaaltüüpilist „uurimismudelit” nii nagu ma selle sissejuhatuses erinevate autorite toel probleemi uurimisvajalikkuse ja tunnetusvääruse kinnituseks esitasin.

Kuid püüdes mõista Eesti ühiskonna ees seisvaid probleeme, alates erakondade konstitueerimisest ja lõpetades dramaatiliste 2007. aasta aprillioodega Tallinnas, jõuame paratamatult kontseptsioonide ja ideedeni, mis ulatuvad näitama valgust institutsionaliseerimise paraadi kulisside taha. Viimaste aastate arengud nii erakorralises poliitikas (mis jõudis ka tänavale) kui korralises poliitikas (seda tehakse valdavalt Toompeal) kinnitavad, et kodanikuühiskonna ja avaliku võimu suhted pole küpsenud konsolideeritud demokraatia tekkimise suunas. Nende vahekorrast on seega ära ujutud dialoogsus, kodanikuühiskond ja liikumised ei toimi mitte pingeid maandava, ühiskonna toimimise tõhusust, selle refleksiivust tõstva „kanalina”, vaid vastupidi arenevad konfliktiväljaks, mis ei mõju jälgi jätmata ka protestikultuurile. Viimane – et end nähtavaks muuta – peab avarduma häälekuse suunas, võtma ka jõulisemaid või koguni vägivaldseid vorme.

On politoloog, kes ei pea heaks tooniks „kultuuri” ühiskonna uurimise kontseptuaalsetesse skeemidesse lülitada. Kuid postkommunistliku ühiskonna, mis „arhitektuurselt” meenutab või imiteerib ju „vanade demokraatiate” toimimist, eripära pole võimalik käsitleda ilma pöördumata kultuuri poole, selle kohati isegi tõepoolest metafoorselt konstrueeritud mõttekonstruktsioonidest tuge otsimata ja leidmata. Mitmeid olulisi tähelepanekuid Eesti kodanikukultuuri kohta, millele saan toetuda, on juba tehtud. Nagu on rõhutatud, loovad näiteks „koos maskuliinsusega” tipukesksed ja mänedžerlikud erakonnad küsitava poliitilise kultuuri. „Kodanikukultuur on keskne mõjur, miks kolletuvas meedias rõhutatud poliitika märgikesksus ja emotsionaalsus üldpoliitilises debateruumis nii kõrgelt profileerub. Kui kodanikkonna ühtne väärtussüsteem puudub, pole ka filtrit, mis poliitika diskursuses ebaolulist olulisest filtreeriks,” pakuvad Eesti poliitikamaastiku lamestumisele ühe seletuse Ott Lumi, Leif Kalev ja Tõnis Saarts (Kalev jt 2009). Nende üldistustega täiendatakse mitmeid varasemaid ideid. „Eesti kodanikukultuuri iseloomustavad kodaniku rolli mõtestamine legalistlikul

ja kultuurilisel alusel, vähesed kodanikupädevused ja madalad poliitilise osaluse näitajad (Kalev jt 2008). „Kultuurilisele” on selles kontekstis antud eriline tähendus, mis vajab edaspidi kindlasti täpsustamist. „Protestikultuuri”, „meelsuskultuuri” jt seni eestikeelses sotsiaalteaduslikus kirjanduses alles kodunevate mõistete kasutusala sisustamisel uurimisandmetega saab tulevikus osutada probleemidele, mille rüpes küpsevad konfliktid. Igatahes kodanikuühiskond demokraatliku dialoogi kanalina, nagu seda nii kaua on loodetud, on seni toiminud väga ebatõhusalt.

Allikad

- Aarelaid-Tart, Aili; Tart, Indrek (2007). Revolutsioonid väärtusmaailmade teisendajate-na. *Acta Historica Tallinnensia*. 12(1), lk 103–119. Võrgulehel <http://www.kirj.ee/13671> (03.11.2009).
- Brady, Henry E.; Kaplan Cynthia S. (2001). Subjects to citizens: From non-voting, to protesting, to voting in Estonia during the transition to democracy. *Journal of Baltic Studies*. 32 (4), lk 347 – 378.
- Eesti elanike õigusteadlikkuse uuring. Tallinn 2007 Õiguspoliitika osakond. Õigusloome ja õiguskeele talitus: Justiitsministeerium. Võrgulehel <http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=30815/Eesti+elanike+%F5igusteadlikkuse+uuring.pdf> (02.11.2009).
- Eesti Inimarengu Aruanne (2008). ptk 4.4. 3.2. Individuaalse elukvaliteedi muutumine, 1994–2008. Võrgulehel http://www.kogu.ee/public/EIA08_est.pdf (03.11.2009).
- Faktum = Uuringukeskus Faktum (2003). Küsitlus “Avalik arvamus novembris 2003”. Detsember. Tallinn: Faktum. Võrgulehel <http://www.riigikogu.ee/doc.php?37556> (02.11.2009).
- Habermas, Jürgen (1992). Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. *Praxis International*. 12 (1), lk. 1-19.
- Hirschman, Albert O. (1970). Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Jakobson, Mari-Liis (2009). Kodanikuidentiteet ühiskondlike protsesside analüüsis. *Acta Politica* nr 3.
- Jakobson, Valeria (2002). The Role of Russian Language Media in Estonian Society. Kogumikus Vihalemm, Peeter (toim). *Baltic Media in Transition*. Tartu: Tartu University Press, lk 205-221.
- Järve, Malle (1996). Elanikkond ja kodanikualgatus. Kogumikus Aarelaid, Aili (koost). *Kodanikualgatus ja seltsid muutaval kultuurimaastikul*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 155-164.
- Kalev, Leif; Saarts, Tõnis; Jakobson, Mari-Liis (2008). Eesti poliitiline kultuur: alusväärtused. *Riigikogu Toimetised* (18), lk 94–106.
- Kalev, Leif; Lumi, Ott; Saarts, Tõnis (2009). Eesti poliitiline kultuur: poliitikaastiilid ja poliitikaprotsess. *Riigikogu Toimetised* (19), lk 50-58.

- Kaplan, Cynthia S. (1993). Political Culture in Estonia: The Impact of Two Traditions on Political Development. Kogumikus Vladimir Tismaneanu (toim). Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia. Armonk, NY & London, England: M.E. Sharpe, lk 227-267.
- Lagerspetz, Mikko; Rikmann, Erle; Peterson, Anne-Liis; Sepp, Mari; Vallimäe, Tanel (2006). Eesti kodanikuühiskonna arengu kontseptsiooni rakendumise indikaatorid. Uurimuse aruanne. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut. Võrgulehel http://www.siseministeerium.ee/public/EKAKi_indikaatorid_aruanne_06.pdf (02.11.2009).
- Lagerspetz, Mikko; Rein Ruutsoo; Rikmann, Erle (2000). Olelemisest osalemiseni? Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused. Akadeemia (2), lk 269-298.
- Lauristin, Marju (1997). Context of Transition. Lk 25-40 kogumikus Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter; Rosengren, Karl Erik; Weibull, Lennart (toim). Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Tartu University Press: Tartu.
- Lauristin, Marju (2008). Kodanikud ja mittekodanikud: venekeelse elanikkonna erinevad kategooriad ja lõimumistendentsid. Raamatus: Integratsiooni monitooring 2008. Võrgulehel <http://www.rahvastikuminister.ee/?id=12051> (03.11.2009).
- Lepane, Lea (2002). Avaliku arvamuse uuringu tulemused. Juuli 2002. ARIKO Marketing. Riigikogu Kantselei.
- Lockwood, David (1964). Social Integration and System Integration. Kogumikus Zollschan, George K.; Hirsch (toim). Explorations in Social Change. London: Routledge, lk 244-257.
- Lomax, Bill (1997). The Strange Death of "Civil Society" in Post-Communist Hungary. Journal of Communist Studies and Transition Politics. 13 (1), lk 41-63.
- Lumi, Ott; Kalev, Leif; Saarts, Tõnis (2009). Eesti poliitiline kultuur: poliitikaastiilid ja poliitikaprotsess. Riigikogu Toimetised 19. Võrgulehel <http://www.riigikogu.ee/rito/index.php?id=13767> (03.11.2009).
- Norris, Pippa (2001). Political activism: New challenges, new opportunities. Võrgulehel <http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Acrobat/Political%20Activism%20New%20Challenges.pdf> (03.11.2009).
- Ramos-Pinto, Pedro (2005). Social Capital as a Capacity for Collective Action. Kogumikus Edwards, Rosalind; Franklin, Jane; Holland, Janet (toim). Assessing social capital: concept, policy, practice. Cambridge: Cambridge Scholars Press, lk 89-112.
- Ramos-Pinto, Pedro (2004). Social Capital as a Capacity for Collective Action. Võrgulehel <http://www.svf.uib.no/sfu/conference/civil/docs/ramos-pinto.pdf> (02.01.2009).
- Raudsaar, Mart; Kasemets, Aare (2004). Eesti osalusdemokraatia proovikivi: poliitiline aktiivsus ja usaldus. Kogumikus Kalmus, Veronika; Lauristin, Marju; Pruulmann-Vengerfeldt, Pille (toim). Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest. Tartu: Studia Societatis et Communicationis I.
- Reinsalu, Kristina (2008). Kohalike omavalitsuste online-foorumite kasutamisest Eestis ja Norras. Riigikogu Toimetised (18). Võrgulehel <http://www.riigikogu.ee/rito/index.php?id=10481&op=archive2> (03.11.2009).

- Reinsalu, Kristina (2009). The implementation of Internet democracy in Estonian local governments. Institute of Journalism and Communication. University of Tartu, Estonia. Võrgulehel http://mail.jrnl.ut.ee:8080/433/1/Reinsalu_Kristina.pdf (03.11.2009).
- Riik ja rahvas tulemusi (SaarPoll, 21.10.-1.11.1999). Võrgulehel http://www.riigikogu.ee/osakonnad/msi/uurimused/riik_ok_1999.html (2.11.2009).
- Rikmann, Erle (2007). Kodanikualgatus ja vabatahtlik organiseerumine. Kogumikus Heidmets, Mati (koost). Eesti inimarengu aruanne 2007. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastuse AS, lk 32-38.
- Rikmann, Erle; Lagerspetz, Mikko; Pernik, Piret; Tuisk, Tarmo (2002). Poliitilise osaluse dilemmad Eesti poliitilises kultuuris: kuuluvus ja kodanikuidentiteet. Uurimuse raport: Tallinn. Võrgulehel www.riigikogu.ee/DOC.PHP?46224 (1.11. 2009).
- Rikmann, Erle; Vallimäe, Tarmo; Lagerspetz, Mikko; Peterson, Anne-Liis (2007). Dimension of the FoundationSector in the European Union. Country Report: Estonia. Tallinn: Centre for Civil Society Studies and Development (KUAK).
- Rikmann, Erle; Lagerspetz Mikko (2003). Kodanikuidentiteet ja poliitiline osalus. Kogumikus Vetik, Raivo (toim). Eesti inimarengu aruanne 2003. Inimarengu trendid ja ühiskondliku kokkuleppe vajadus. Tallinn: TPÜ RASI, lk 15-19.
- Rosimannus, Rain (1992). Do the People Steust the Authorities? EMOR-Reports. Quarterly of Estonian Market and Opinion Research Center. 2 (4), lk 5-12.
- Ruutsoo, Rein (1997). Eesti ja vene koolide õpilaste ajalooline teadvus. Kogumikus Järve, Priit (toim). Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik. Tallinn: Avita, lk 19-26.
- Ruutsoo, Rein (2002). Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States: Impact of Traditions on Mobilization and Transition 1986-2000. Historical and Sociological Study. Rovaniemi: University of Lapland.
- Saar, Andres (2000). Riik ja rahvas: elanikkonna poliitiline kompetentsus. Riigikogu Toimetised (1), lk 184-196.
- Saarts, Tõnis; Kalev, Leif (2009). Poliitiline kultuur ja Eesti ühiskonna uuenemine. Vikerraar (4-5), lk 95-104.
- Silver, Brian D.; Titma, Mikk (1996). Support for an Independent Estonia. International Journal of Sociology. 26 (2), lk 3-24.
- Szabo, Mate (1994). Nation-State, Nationalism and the Prospects for Democratization in East-Central Europe. Communist and Post-Communist Studies. 27 (4), lk 377-393.
- Sztompka, Piotr (1993). Civilizational Competence: A Prerequisite of Post-Communist Transition. Võrgulehel www.friends-partners.ru/newfriends/audem/audem92/Sztompka.html (20. 10. 2009).
- Sørensen, Eva (1997). Democracy and Empowerment. Public Administration 75 (3), lk 553-567.
- Taru, Marti (1997). Some Aspects of Political Participation in Estonia, Sociology. Dissertation for the Commencement of Masters of Arts. Tartu: Tartu Ülikool.
- Toots, Anu; Idnurm Tõnu; Ševeljova, Maria (2006). Noorte kodanikukultuur muutuvus ühiskonnas: üle-eestilise kodanikukasvatuse kordusuuringu lõppraport. Tallinn: Tallinna Ülikool.

- Ulfelder, Jay (2004). Baltic Protest in the Gorbachev Era: Movement Content and Dynamics. *The Global Review of Ethnopolitics*. 3 (3-4), lk 23-43.
- Vetik, Raivo (2008). Riigiidentiteet ning ühiskonna avaliku sfääri sidusus. Kodanikud ja mittekodanikud: venekeelse elanikkonna erinevad kategooriad ja lõimumistendentsid. Kogumikus Integratsiooni monitooring 2008. Võrgulehel <http://www.rahvastikuminister.ee/?id=12051> (03.11.2009).
- Vihalemm, Triin (2008). Cultural Differences, Identities and Values. Kogumikus Estonian Human Development Report, lk 67-79.